

JOAN RAMON RESINA

Joan Fuster: de professió, assagista

A *Joan Fuster i els historiadors*, el volum que aplega treballs presentats a la Quarta Jornada Joan Fuster del 9 de novembre del 2006, crida l'atenció l'interès d'alguns autors per adscriure l'escriptor de Sueca a la seva disciplina. No té res de particular; també al món acadèmic es sol escombrar cap a casa. Però sí que pot sorprendre la manera de delimitar el pensament de Fuster per encaixar-lo en una disciplina, per disciplinar-lo. Alguna de les contribucions fins i tot oposa l'historiador a l'assagista, amb una valoració desigual d'ambdues professions i la intenció evident de fer de Fuster un historiador honorari (Viciano 51). Assagista ho fou i d'una obra molt extensa i variada. Com també filòleg, si atenem la disciplina en què es doctorà i exercí de la càtedra estant a partir de 1986. D'altra banda, la descripció d'assagista no exclou l'especialització, i si se'n pot triar una com la més freqüentada per Fuster, aquesta fou sens dubte la crítica literària. Però l'assagisme és una categoria formal i no pas una disciplina concreta. Una qüestió de mètode, que diria Sartre, i que s'adeia perfectament amb la curiositat omnívora de Fuster, permetent-li la interdisciplinarietat, mot que no s'estilava aleshores, però que ell comprenia sota una figura mitològica quan deia a l'inici de *Nosaltres els valencians* que aquell llibre hauria d'haver-lo confeccionat «un oportuníssim centaure d'historiador i de sociòleg» (13). Llavors la sociologia era una disciplina prestigiada, amb rivets de ciència, i Fuster la invocava per excusar-se de la manca de precisió analítica i fins i tot estadística que, al seu parer, exigia una teoria del País Valencià amb cara i ulls.

Joan Ramon Resina (Barcelona, 1956) és filòleg. Professor a la Universitat de Stanford. Ha estat editor de *Diacrítics*. Autor, entre altres, de *La vocació de modernitat de Barcelona* (Galaxia Gutenberg, 2009). Publica regularment a *Vilaweb* i altres mitjans

A seixanta anys de distància, però, és lícit dubtar que una obra d'aquelles característiques, és a dir un estudi sociològic empeltat d'historiografia —una sociologia diacrònica, diríem—, hauria aconseguit la influència i durada del seu llibre cabdal.

Per tant, a repel de la intenció dels historiadors que li farien un favor a Fuster acceptant-lo dins la seva cleda particular, considero més escaient insistir en el seu rang d'assagista. Deixant de banda judicis de valor interprofessional, que més tenen a veure amb el narcisisme disciplinari que amb el rigor intel·lectual, caracteritzar l'obra fusteriana d'assagística ens remet a l'assaig com a forma expressiva. L'aparença de gènere desballestat, que comença *in medias res* i sovint acaba sense l'arrodoniment característic d'un sonet o d'una novel·la,¹ i al qual sol mancar el preàmbul, desenvolupament i conclusions prescriptives de les tesis acadèmiques, pot explicar la displicència amb què hom es refereix a l'assagista com una mena d'historiador o sociòleg *manqué*. Però aquesta és una comprensió molt limitada del gènere, l'estructura del qual, com observà perspicaçment Walter Benjamin, no es percep des de fora i sols es revela des de dintre (111).

L'anàlisi potser més influent sobre la forma de l'assaig la trobem a la carta de Georg Lukács a Leo Popper amb data de 1910, que serveix de pròleg al llibre *L'ànima i la forma*. Lukács anava directament al cor de la qüestió preguntant «què és un assaig? Quina és la forma d'expressió que li és pròpia, i quines són les maneres i els mitjans per aconseguir aquesta expressió?» (2).² Tot seguit, amb un cop de bisturí analític, separava l'assaig de les obres literàries d'imaginació, enterrant d'entrada la identificació d'assaig i literatura que batega en la condescendència amb què alguns historiadors acorden a l'obra de Fuster una certa paritat amb estudis més tècnics i tediosos. Curiosament, la definició lukacsiana d'assaig era la contrària de la dels erudits afectats de científisme. A parer de Lukács, les similituds entre l'assaig i les obres d'imaginació es limiten a l'assaig genuí, del qual en resulten exclosos els escrits que no aporten res més que informació, fets i «relacions» (2). D'aquests treballs se'n pot treure un profit circumstancial, però com passa amb les hipòtesis científiques o els manuals tècnics, perden tot el seu valor al moment que n'apareixen uns altres de més nous i rigorosos. Si Fuster sols hagués tingut la intenció d'informar, la seva obra ja seria obsoleta, havent estat corregida i ampliada per un gavadal de treballs especialitzats sobre moltes de les qüestions tractades als seus llibres. Per exemple, se li ha retret haver estat poc precís en la qüestió de la industrialització

¹ Per un estudi ja clàssic sobre les estratègies poètiques d'acabament, vegeu Herrnstein SMITH, 1968

² La traducció és meva

del País Valencià, i els detractors aporten dades sobre activitats manufactureres en diversos indrets entre el segle XIX i els anys seixanta del passat segle. Però aquestes precisions no alteren el panorama socioeconòmic descrit per Fuster en termes comparatius pel període en qüestió. Que el País Valencià no podia considerar-se una zona industrial ni en termes europeus ni tampoc peninsulars en aquells anys sembla poc discutible, al marge de les conseqüències més o menys marxistitzants que hom en volgués derivar sobre l'existència o absència d'una classe progressiva, d'un reflex ideològic determinat per les relacions de producció, de contradiccions entre la base i la superestructura, etc. D'altra banda, Fuster no és un autor de ficció, no inventa, no fon la matèria dels seus llibres dins la forma, com fa l'art amb la conseqüència apuntada per Lukács que llavors el caràcter «científic» del text, la seva pretensió d'objectivitat, es buida de significat i cau en l'oblit (3).

Una obra de ficció genera la il·lusió que el seu contingut, la matèria narrativa, existeix en realitat. Aquesta il·lusió és conseqüència del pacte amb el lector, un efecte volgut de la suspensió voluntària de la incredulitat. Qui no accepti d'esdevenir crèdul transitòriament, amb una credulitat condicionada retòricament, no sap llegir novel·les. El món descrit per la ficció, diu Lukács, és inexpugnable, perquè enlloc no existeix el model amb què es pugui contrastar. Per això Don Quixot resta immune a les advertències del sentit comú; els molins de vent o la palangana de barber no pertanyen al model que correspon a la ficció del pseudocavaller.

Per contra, la matèria de l'assaig es refereix a una realitat prèvia a l'escriptura, però a diferència de l'informe científic, la validesa de la visió assagística no rau exclusivament en la correspondència amb el conjunt dels referents externs. Com diu Lukács, «l'assaig ha de crear des de dintre d'ell mateix totes les condicions per l'eficàcia i validesa de la seva visió» (11). Per aquesta raó, afirma que dos assajos mai no es poden contradir l'un a l'altre, perquè cadascun d'aquests crea un món diferent i hi resta inserit pel to, el color i l'accent fins quan ha de transcendir-lo per cercar una major universalitat (11). A *Nosaltres, els valencians*, el País Valencià i els Països Catalans emergeixen com realitats acoblades en un món invocat amb una gran força de convicció. Hi existeixen en virtut de la visió fusteriana i l'eficàcia de l'articulació d'una anàlisi històrica amb una anàlisi psicològica o psicosocial amb què Fuster es proposa i en bona part aconsegueix d'esvair l'ambigüitat que detecta en la consciència col·lectiva dels valencians. És, diu, «una ambigüitat paralitzadora, enervant», però no creu que sigui irremeiable i per mirar d'esvair-la escriu el llibre, l'assaig. L'assaig, per descomptat *Nosaltres els valencians*, però també una gran part de l'obra de Fuster, s'entaula damunt aquesta proposta. D'ella en surt la forma, l'estructura i també la renúncia a constituir-se en un informe científic, precís i

totalitzador: «L'anàlisi d'aquest fenomen [l'ambigüitat nacional valenciana] ens portaria lluny, massa lluny. La recensió i l'examen de més detalls i de més condicions de la mentalitat del valencià actual podrien ocupar-nos encara pàgines i pàgines. Ho deixarem córrer, però» (16).

Però si Fuster no és cap artista, malgrat una etapa poètica intranscendent, ni tampoc cap sociòleg ni, en realitat, cap historiador, on l'adscriuríem literàriament parlant? D'antuvi, ja ho hem dit, com assagista. Però aquesta és sols la modalitat de la seva escriptura, una declaració de la seva manera de procedir amb la forma, més que no pas una definició diguem-ne vocacional. No sembla que aquesta qüestió de la forma en relació amb la funció de l'escriptor hagi preocupat gaire els qui han estudiat la seva obra. Antoni Martí Monterde, en un magnífic treball titulat «Joan Fuster, assaig i europeisme», repassa des dels articles en castellà de la postguerra fins als textos de les darreries de la vida de l'escriptor, però enlloc d'aquest article nominalment dedicat a l'assaig es discuteix l'opció de l'escriptor per aquest gènere i menys encara la conseqüència de la tria formal. Ni tan sols quan Monterde esmenta la transició de Fuster de l'esfera alemanya d'influència a l'esfera francesa, cosa que implicava «desprendre's del seu germanisme filosòfic» (206), intenta explicar l'efecte d'aquest trànsit en la forma i preocupacions de l'assaig fusteria. I no sembla pas una qüestió trivial, considerant que Fuster reconeixia haver estat lector voraç de Husserl i de Scheler, ço és, de la fenomenologia i de tot allò que, en relació amb l'existencialisme, oferia el catàleg de traduccions de Revista de Occidente. Això fou abans de convertir-se a la cultura francesa i emprar-la com «una espècie de detergent» per eliminar la influència alemanya en el seu pensament (cit. Martí Monterde 195). Aquesta purga caldria explorar-la més a fons, considerant el preu pagat en rigor filosòfic i amb la ignorància dels paràmetres del pensament sociològic que més influïrien en el desenvolupament de la sociologia americana, sobretot a partir de Max Weber i altres sociòlegs de l'escola alemanya exposats i adaptats per Talcott Parsons, Edward Shills, i membres de l'Escola de Chicago com George Herbert Mead, Robert E. Park, Louis Wirth, o, després de la Segona Guerra Mundial, Erving Goffman, Robert K. Merton o David Matza.

Aquella purga voluntària probablement era més una reacció al mandarínisme d'Ortega y Gasset i la pedanteria estèril de deixebles com Julián Marías que no pas menyspreu d'una cultura que el jove Fuster «s'empassava, amb una voracitat pròpia de l'època» (195) sense pair ni assimilar. Eren plats massa forts per l'estómac deprimat d'un jove intel·lectual de la postguerra. Irònicament, Jean-Paul Sartre, filòsof que tant influiria en Fuster, publicà en aquesta època la seva obra cabdal, *L'èsser i el no-res*, obra impensable sense l'estudi de Husserl, que Sartre havia fet a

Berlín deu anys abans, i, és clar, sense un coneixement íntim de *L'èsser i el temps* de Heidegger. No cal dir que un estudi d'aquestes característiques era molt lluny de les possibilitats de Fuster, a qui mancava no sols la preparació filosòfica sinó també el domini de l'alemany.

Per força, l'uropeisme de Fuster havia de ser afrancesat i compartir el prejudici francès contra l'eminència política, econòmica i cada vegada més també cultural dels Estats Units. Un prejudici, val la pena de remarcar-ho, íntegrament orteguïà i, dut a l'extrem, falangista. A l'article «Una primera nota sobre Europa», de 1948, escrivia amb llenguatge clarament influït per Ortega: «Frente al americanizado, frente al comunistoide —vivotos y coleantes, ambos, en el vulgo municipal y espeso— se recorta el hombre europeo» (cit. Martí Monterde 211). Fuster reingressà, doncs, a l'àmbit cultural francès que ja havia estat l'espai de referència pels escriptors catalans d'avantguerra. I el seu assaig recull, precisament, la combinació de moralisme i ironia setcentista, racionalisme il·lustrat i intervenció en la consciència pública pròpia dels referents que esmentava en el seu gir intel·lectual vers França, però també d'Albert Camus, a qui arribarà a traduir, i del Sartre de qui prendrà la idea d'una literatura políticament compromesa. Al pròleg de *Pamflets polítics* (1985), Fuster descrivia «les dues condicions tradicionalment atribuïdes al gènere: brevetat i intenció polèmica. L'una cosa i l'altra em venien imposades per les circumstàncies» (7). El nom de pamflet adoptat per alguns dels seus articles de premsa i la definició que donava d'aquest gènere típicament revolucionari no sols els relacionava amb l'enciclopedisme sinó també, en la referència al paper determinant de les circumstàncies, als assajos de Sartre reunits en els volums numerats de *Situations*.

Les circumstàncies com a factor inevitable de l'escriptura acosten Fuster al mesratge d'Ortega durant els anys quaranta, però també duen l'empremta inequívoca de les propostes sartrianes, especialment la idea de la literatura com a compromís. Compromís que per a Fuster sorgia de les circumstàncies d'època i de lloc, el País Valencià en primera instància i seguidament els Països Catalans com a articulació del significat d'aquelles circumstàncies físiques i morals immediates. Dic «morals» malgrat que Fuster les anomenés «polítiques», perquè la seva intenció polèmica no deriva d'una vocació política sinó d'una vocació intel·lectual i aquesta tenia una ascendència cultural precisa: la dels moralistes francesos, alguns dels quals, com La Rochefoucauld, Pascal o La Bruyère també cultivaren la brevetat juntament amb la crítica. Una vegada més, el gir vers França deixava una petja a l'expressió. La vessant alemanya podria haver-lo dut per uns altres viaranys de l'escriptura, considerant la influència de la dissociació formulada per Weber entre vocació intel·lectual i vocació política. Potser hi hauria accentuat el pes de la tradició filosòfica, amb la

represa de Hegel entre els assagistes de l'Escola de Frankfurt, o la influència de Heidegger durant la segona meitat del segle. Enlloc d'aquesta tradició, Fuster s'inclinà per la claredat gairebé clàssica de Camus i el compromís de Sartre, assumint una versió tova del doctrinari marxista sense arribar ni a la complexitat encarcarada del Sartre de *Critique de la raison dialectique* ni a l'obcecació d'aquest en el partit pres durant la guerra freda.

Crida l'atenció la reflexió del Fuster sexagenari al pròleg de *Pamflets polítics*, publicació de l'any 1984. En un to més esquerp que el dels textos anteriors reunits en aquell volum —un to definit per unes altres circumstàncies, entre les quals un evident desengany amb la transició i, cal assumir-ho també, amb els esdeveniments coneguts com la batalla de València— Fuster confessava que «voldria haver estat més 'pamfletari': injuriós» (10), és a dir, més combatiu. I com a consol per aquella recança, afirmava que «si d'alguna cosa he d'estar content, és d'això: d'haver promogut una eventualitat de clarificació» (8). Aquesta satisfacció ningú no podrà negar-la-hi. Fuster, amb encert o no, feu sempre un gran esforç de lucidesa, d'aclariment. En tot cas, el pròleg li servia alhora per rescabalar-se d'una insuficient intenció injuriosa, «d'aguantar-me les ganes de dir-ho» (10), i per aclarir la concepció historicoliterària que fonamenta l'edifici de la literatura catalana contemporània i, de retruc, el catalanisme polític. «Els meus pamflets derivaven d'una 'lectura' de la Renaixença, i mala lectura. La 'Renaixença' fou una immensa sagristia buida, i una sagristia àvida, de canonges, d'integristes de Nocedal, de l'abrupta rapsòdia inane [sic] de la Gloriosa a la Restauració [...] haurem de pensar i repensar la 'Renaixença' com un 'no-sé-què' alhora excitat i abúlic, i controlat per gent de comunió diària» (9-10).

La revisió de la història de la literatura catalana moderna —i de la medieval, que, d'acord amb Fuster, fou «una insigne invenció dels Rubió» (9)— des d'una perspectiva menys heroica i gloriosa que l'acostumada sembla del tot oportuna, però potser Fuster no era prou conscient de l'origen francès de la veta anticlerical i secularitzant de la seva crítica que, ella també, pecava de concessió a una doctrina, la marxista, quan expressava l'esperança que algun dia s'estudiés Verdaguer «des de l'angle de la 'lluïta de classes', i des de la misèria parroquial» (10). D'aquest segon angle jo diria que el poeta de Folgueroles ha estat prou estudiat, i del primer aventuraria que també, ni que sigui de manera incipient, tenint en compte que en el conflicte amb el marquès de Comillas rau la celebritat del mossèn entre les classes populars. Però aquesta no és la qüestió; allò que interessa és la identificació que fa Fuster de la modernitat *comme il faut* amb la secularitat, preferentment amb consciència de classe. Dit d'una altra manera: Fuster no en té prou de posar de relleu

la mediocritat indiscutible de la Renaixença, i de retruc d'allò que s'hi basteix al damunt, sinó que l'atribueix a la política de sagristia, ço és a la religió, sense tenir en compte el vincle entre aquesta i la cultura moderna. La relació esdevé evident si enlloc del catolicisme hi posem el protestantisme. Kant es formà en un ambient pietista rigorós, Hegel és impensable sense els seus estudis de teologia, Theodor Mommsen i Nietzsche eren fills de pastors protestants, com ho eren Jane Austen, Lewis Carrol, Tennyson i les germanes Brontë. I als Estats Units, la modernització i liberalització de la cultura al segle XIX rebé l'impuls de l'Església unitària, amb Ralph Waldo Emerson, fill d'un ministre d'aquesta denominació, com a representant eminent del Transcendentalisme de Nova Anglaterra.

El pamfletisme podia jugar males passades a un escriptor de la talla de Fuster, qui en data capvespral pel conjunt de la seva obra declarava que hauria volgut ser encara més injuriós. No es pas una declaració trivial venint d'algú capaç de titular un dels seus llibres *Contra Unamuno y los demás*. Aquesta combativitat, apresada en Sartre, però probablement també en la llunyana influència d'Eugeni d'Ors, situava el seu assagisme en una òrbita diferent de la dels filòsofs i escriptors abans esmentats. La designació més apropiada per a Fuster és la d'intel·lectual, adscripció estudiada per Jaume Pérez Montaner (2012), amb la qual concordo, tot i considerar sobrer les consideracions lacanianes sobre el discurs histèric, el «lloc de la veritat» com a «lloc privilegiat que produeix els significants que estructuren el discurs» (67) i altres marques del discurs acadèmic més tronat, al qual, irònicament, oposa la revulsió de l'intel·lectual com a subversor del «discurs de l'amo i de la inoperància i complicitat del discurs acadèmic» (63).

Més útil que el discurs antiacadèmic des de l'acadèmia i l'oposició utòpica de l'intel·lectual i del professor universitari, que Fuster hauria reconciliat en la seva persona, és la distinció que feu Wolf Lepenies entre els homes de bona consciència i l'espècie dels queixosos. Els primers són els hereus d'una concepció apolítica i amoral de la ciència, els especialistes o, en llenguatge institucional, els experts. Encara que Lepenies els localitza més clarament a l'Europa postcomunista, són un gènere perfectament identificable abans de la caiguda del mur de Berlín. Per a mi, el tipus de l'expert amb consciència a prova d'inquietud moral el representa un financer català avui molt visible a qui, per coincidència universitària, vaig conèixer de prop a mitjan anys vuitanta. Mai he oblidat com reaccionà quan vaig criticar la brutalitat amb què el primer govern de Felipe González tancà els alts forns de Sagunt. Ho sentencià amb un arrogant: «tu d'economia no en saps». Aquesta afirmació era disciplinàriament exacta però intel·lectualment il·legítima, car el problema no era sols d'ordre econòmic, com rarament ho són els problemes humans.

És més, fins i tot en aquest ordre de coses l'aspirant a banquer amb ínfules d'expert prematur equivocava el judici, car el temps demostrà que el govern espanyol havia comés un error irreparable rebutjant l'informe Kawasaki, que recomanava ampliar la planta de Sagunt. D'aquest cop, Espanya perdé el tren de la indústria siderúrgica a l'avantsala de l'ingrés a la Unió Europea (Díaz i Sáez).

Aquell universitari de marcades tendències ortodoxes s'ajustava com un guant a la descripció que fa Lepenies de l'expert: «Són homes de bona consciència que, sense mai pronunciar la paraula 'utopia', estan convençuts que res no pot impedir l'adveniment d'una societat civil el fonament econòmic de la qual serà l'economia de mercat i el seu credo ideològic el liberalisme» (36).³ L'intel·lectual, per contra, és un personatge queixós i d'aquesta queixa, diu Lepenies, neix el pensament utòpic, la construcció ideal d'un món millor, la principal funció del qual, és foragitar la malenconia (30), sempre en perill d'esdevenir una deformació professional (28). Que Fuster fou un intel·lectual del gremi dels queixosos sembla indiscutible. La ironia, la mordacitat i al final la recança d'haver estat poc virulent l'oposaven a l'estament dels satisfets, que en les seves circumstàncies, en la *situació* de la seva ploma, incloïa els vencedors de la Guerra Civil i els companys de viatge d'una dictadura al cap i a la fi molt poc combatuda, malgrat els deliris d'heroisme d'una oposició que amb el cop de teló de la transició quedà plenament integrada. Aquella baixada de teló, que encara avui no s'ha aixecat per canviar d'escenari, sens dubte era causa de la irritació amb què Fuster anticipava la conversió de la seva queixa en bona consciència fusterista o fusteriana. «No m'encanta, precisament, la idea de convertir-me en 'document'», deia (*Pamflets Polítics* 8). En aquest sentit, la consciència que reivindicava aquells anys no era pas la «bona consciència» instal·lada cada vegada més a les institucions de la transició sinó la consciència, pura i simple, del que havia estat i per tant del que encara era una societat bloquejada pel poder polític: «Tot depèn de la 'memòria', i si la memòria no s'estableix en 'consciència' ¿on anirem a parar?» (*Pamflets Polítics* 9). Deixem de banda les insinuants cometes coronant els mots «memòria» i «consciència», car ens portarien massa lluny; la qüestió ara és que la memòria, de la qual «tot depèn» és la font inexhaurible de la malenconia, i establir-la, ço és cristal·litzar-la en consciència, equival ni més ni menys que a constituir l'intel·lectual, el subjecte de la queixa. I la pregunta «on anirem a parar?» comporta, *a contrario*, la idea d'on caldria anar a parar, amb una resposta clara: la utopia, el món on la queixa esdevindrà inoperant.

| ³ En aquest cas tradueixo del castellà

En Fuster la utopia té una geografia concreta i perfectament delimitada. Pau Viciano la formulà correctament en parlar de «la nació imaginada com a utopia necessària» i descrigué amb aquestes paraules, que resumeixen perfectament el projecte de Fuster: «un País Valencià alliberat d'hipoteques sucursalistes, que té en la llengua pròpia i en la cultura que s'hi vehicula la base d'una identitat nacional, una nació que no s'atura en els límits de l'antic regne o de la comunitat autònoma, sinó que s'estén al conjunt dels Països Catalans» (2012, 84).

La necessitat de la utopia, amb què Viciano acabava el seu article, tindria la funció de «mantenir una tensió que eviti la deriva cap al forat negre del conformisme del consens dominant» (2012, 94). L'expressió no és del tot feliç, car la característica dels forats negres és la força d'absorció irresistible, però serveix tanmateix per a confirmar la distinció que feia Lepenies entre els intel·lectuals amb bona consciència, és a dir conformistes amb el consens dominant, i els malcontents que projecten la inaccessibilitat al poder i el blocatge de l'acció en utopies que remouen les consciències i de vegades aconseguen de canviar el món. Aquesta funció no és pas la de l'historiador qui, en qualitat d'expert, es consagra a una idea asèptica del coneixement explicitada en la idea de neutralitat ideològica, sinó de l'assagista en qualitat d'intel·lectual i de l'esperit crític que neix de la inacció obligada per les circumstàncies. ◀

REFERÈNCIES

- BENJAMIN, Walter: *Gesammelte Schriften*. Band IV. 1, Frankfurt, Suhrkamp, 1972, pp. 83-148.
- DÍAZ, Pablo i Miguel Àngel SÁEZ: «La reconversió industrial de los 80: errores que no deben repetirse», *El Economista.es*. 20 de juliol de 2010.
- FUSTER, Joan: *Nosaltres, els valencians*, Barcelona, Edicions 62, 1962.
— *Pamflets polítics*, Barcelona, Empúries, 1985.
- LEPENIES, Wolf: *¿Qué es un intelectual europeo? Los intelectuales y la política del espíritu en la historia europea*, traducció de Sergio Pawlowsky, Barcelona, Galaxia Gutenberg / Círculo de Lectores, sense data.
- LUKÁCS, Georg: *Soul and Form*, trans. de Anna Bostock, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1974.
- MARTÍ MONTERDE, Antoni: «Joan Fuster, assaig i europeisme», dins Antoni Martí Monterde i Teresa Rosell Nicolàs (eds.): *Joan Fuster. Figura de temps*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2012, pp. 193-233.
- PÉREZ MONTANER, Jaume: «Figures i representacions de l'intel·lectual en Joan Fuster», dins Antoni Martí Monterde i Teresa Rosell Nicolàs (eds.): *Joan Fuster*.

Figura de temps, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2012, pp. 51-72.

SMITH, Barbara Herrnstein: *Poetic Closure. A Study of How Poems End*, Chicago, The University of Chicago Press, 1968.

VICIANO, Pau: «Els altres valencians: La mirada de Joan Fuster sobre el passat islàmic», dins Antoni Furió (ed.): *Joan Fuster i els historiadors*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007, pp. 49-76.

— «Joan Fuster: una obra cívica entre la història i la política», dins Antoni Martí Monterde i Teresa Rosell Nicolàs (eds.): *Joan Fuster. Figura de temps*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2012, pp. 73-94.

joan fuster

CÀTEDRA

**Humanisme i nacionalisme
en l'obra de Joan Fuster**
Josep Iborra

**Els discursos de la ciència
Joan Fuster i la democratització
del coneixement**
Joan Borja i Sanz

Sobre Nosaltres, els valencians
Ferran Carbó, F. Pérez i Moragón (eds.)

Fuster, una declinació personal
Josep Iborra

Prosa i creació literària en Joan Fuster
*F. Ardolino, E. Balaguer, A. Esteve, J. V. Garcia
Raffi, N. Pellisser*

Joan Fuster, llibre a llibre
Diccionari bibliogràfic
Salvador Ortells Miralles (ed.)

D'Ors a Fuster
Per una història de l'assaig en la literatura
contemporània
Gonçal López-Pampló

El dit sobre el mapa
Joan Fuster i la descripció del territori
Daniel P. Grau

Joan Fuster i la ironia
*Pere Ballart, Jordi Malé, Marcel Ortín,
Joaquim Espinós, Gonçal López-Pampló*

Veure dins els versos
La poesia de Joan Fuster
Salvador Ortells Miralles

**Joan Fuster: indagació, pensament
y literatura**
Tobies Grimaltos (ed.)